

Свѣтлымъ, само...

ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ ОД РОЂЕЊА (1914–2014)
И ПЕТОГОДИШЊИЦЕ ОД УПОКОЈЕЊА (2009)
БЛАЖЕНОПОЧИВШЕГ ПАТРИЈАРХА ПАВЛА

Сведоци, само...

Из заоставштине
блаженоупокојеног патријарха ПАВЛА

МУЗЕЈ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Београд, 2014.

Пре пет година, 15. новембра 2009. године, упокојио се у Господу, патријарх српски Павле, претставио се из овоземаљског живота у вечни живот, у Царство Божије. Преселио се Господу Христу, Коме је васцелог живота служио, живећи по Његовим светим заповестима. Такође, служио је народу Божјем, Цркви Божјој, даривајући себе свима, као и све што је поседовао.

Верујући народ, свих ових минулих пет година тако га је доживљавао и поштовао. Његово гробно место у манастиру Раковици свакодневно походе многи, а у светим храмовима и параклисима слика се његов лик, често са ореолом.

Поводом петогодишњице од његовог блаженог упокојења, Свети Архиепископски Синод Српске Православне Цркве, поверио је Музеју Српске Православне Цркве да у својим изложбеним просторијама организује изложбу посвећену животу и раду почившег патријарха Павла.

Изложба под називом СВЕДОЧИМ, САМО... најбоље ће кроз предмете које је патријарх свакодневно употребљавао и користио сведочити, показати и приказати његову архипастирску личност. Скромно је живео, скромни су и предмети које је користио. И по броју и по изгледу. Таква је и поставка у Музеју СПЦ.

Изложени су одежде, фотографије, портрети и предмети, као и разна одликовања која је за свој рад од разних институција добијао. Део преосталих дарова које је примао, а већином је даривано поклањао другима, такође су изложени.

Његов стваралачки списатељски рад, преточен у бројна издања књига, приказан је на овој изложби.

Скромно и подвижнички живећи, Христа је сведочио, истину бранио а образ Цркве и народа чувао.

Изложба у Музеју СПЦ *Сведочим, само...* најбоље то показује.

Нама свима за НАУК!

Патријарх српски

О Аранђеловдану, 2014. године

ИЗ ЖИВОТОПИСА ПАТРИЈАРХА ПАВЛА

Његова Светост Патријарх српски Павле рођен је 11. септембра 1914. године у селу Кућанци, срез Доњи Михаљац (тада у Аустро-Угарској, а сада у Славонији), у земљорадничкој породици.

Рано је остао без родитеља – отац је отишао да ради у САД, тамо је добио туберкулозу и „вратио се кући да умре“ кад је сину било три године, а исто се убрзо догодило и с мајком. Одгајила га је тетка. Схвативши да је дете „врло слабачко“, поштедела га је сеоских послова и тако му омогућила да се школује: иако је мали Гојко био склон „природним наукама“, утицај родбине је превагнуо и његов коначан избор био је Богословија. После завршене ниже гимназије у Тузли (1925–1929) и Богословије у Сарајеву (1930–1936) дошао је у Београд где је уписао Богословски факултет. Упоредо је студирао и на Медицинском факултету. По завршетку студија, у Београду га затиче Други светски рат. На позив свог школског друга Јелисеја Поповића, одлази у овчарско-кабларске манастире где почиње свој монашки живот.

Најпре је био у манастиру Свете Тројице у Овчару, а потом и вероучитељ деци избеглица у Бањи Ковиљачи. Тада се тешко разболео, а лекари су установили туберкулозу, предвиђајући му још три месеца живота. Извесно време провео је у манастиру Вујан, где је залечен и у знак захвалности Господу, изрезбарио је и поклатио манастиру један дрвени крст. Замонашен је у манастиру Благовештењу 1946. године, добивши на монашењу име Павле, по Светом апостолу Павлу. Тада је рукоположен у чин јерођакона. Од 1949. до 1955. био је сабрат манастира Раче. Школску годину 1950/51. провео је као суплент у Призренској богословији. У чин јеромонаха рукоположен је 1954, а исте године је постао протосинђел, а архимандрит 1957. Од 1955. до 1957. године био је на постдипломским студијама на Богословском факултету у Атини.

Изабран је за Епископа рашко-призренског 29. маја 1957, а хиротонисан је 22. септембра 1957. године, у београдској Саборној цркви. Хиротонију је извршио Патријарх српски Викентије и Епископи славонски Емилијан и жички Герман. За Епископа рашко-призренског устоличен је 13. октобра 1957. године, у призренској Саборној цркви.

У Епархији рашко-призренској градио је нове цркве, обнављао старе и порушене, рукополагао и монашио нове свештенике и монахе. Старао се о Призренској богословији, где је повремено држао и предавања из Црквеног певања и Црквенословенског језика. Често је путовао, обилазио и служио у свим местима своје Епархије.

Изабран је за патријарха српског 1. децембра 1990. године, наследивши патријарха Германа. Он је 44. патријарх Српске православне цркве.

Бавио се и научним радом. Објавио је монографију *о манастиру Девичу*. У Гласнику Српске православне цркве од 1972. године објављује прилоге из Литургије у облику питања и одговора, од којих је настало тротомно дело *Да нам буду јаснија нека питања наше вере*; до сада су објављена три издања. Приредио је допуњено издање Србљака, које је Синод Српске православне цркве објавио 1986. године. Такође, приређује књигу Христијанскије празници од М. Скабалановича. Уредник је и издања Требника, Молитвеника, Допунитељног требника, Великог типика и других богослужбених књига у издању Светог Архијерејског Синода. *Питања и одговори чинецу пред његово* објављује 1988. године, а *Молитве и молбе* објављене су у издању БИГЗ-а 1990. Заслугом патријарха Павла, умножен је у 300 примерака Октоих из штампарије Ђурђа Црнојевића.

Патријарх Павле је дуго година био председник Комисије Светог архијерејског синода за превод Светог писма Новог завета, који је као званично одобрен превод, објављен 1984. године, а исправљено издање овог превода 1990. године (седмо издање 2009.). Исто тако, био је председник Литургијске комисије при Светом архијерејском синоду, која је припремила и штампала Службеник на српском језику.

Од када је изабран за Српског патријарха, обновљено је и основано више епархија.

Обновљена је Богословија на Цетињу 1992. године. Отворена је 1994. године Богословија и Духовна академија Светог Василија Острошког у Србињу (Фоча) и Богословија у Крагујевцу 1997. године. Основана је Информативно-издавачка установа Српске православне цркве. Године 2007. на мајском заседању Сабора основан је и Православни богословски факултет Универзитета у Нишу. У његово време основана је 1993. године у Београду Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију, са неколико одсека (иконопис, фрескопис, конзервација). Године 2002. настава веронауке је враћена у школе, као и Богословски факултет у оквиру Београдског универзитета из чијег је крила избачен 1952. године.

Имајући у виду заслуге патријарха српског Павла на научном богословском пољу, Богословски факултет у Београду доделио му је 1988. године звање почасног доктора богословља (*honoris causa*), а и Богословска академија Св. Владимира у Њујорку 1992. године.

Последње две године земнога живота, Патријарх Павле провео је на Војномедицинској академији на лечењу.

Обављајући дужност српског првојерарха, постао је духовни стожер и Цркве и државе које су преко њега, после полувековне атеизације, у много чему нашле и успоставиле заједничке нити.

Управо због свега тога, остало је да се ово доба води као – ***време ња-
тријарха Павла.***

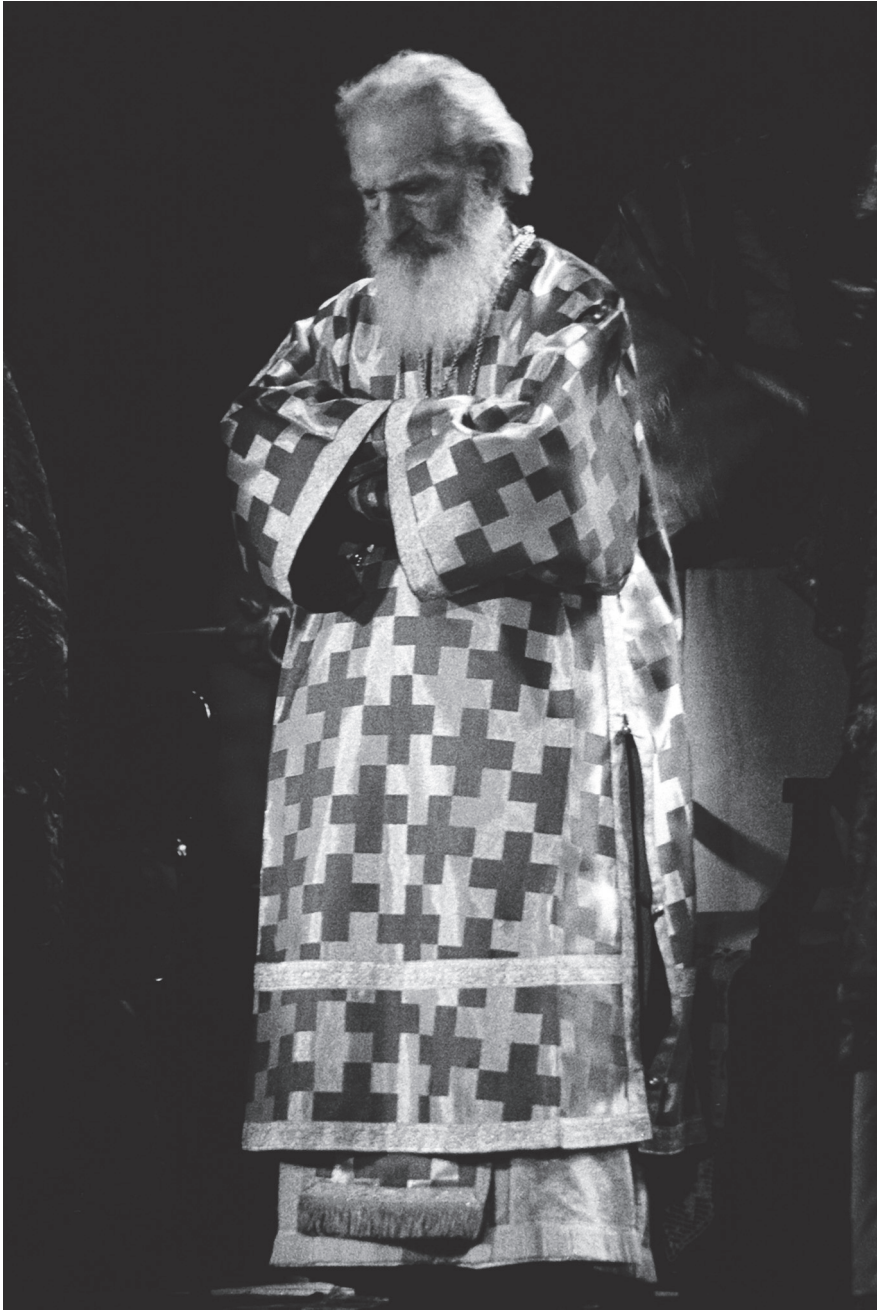
Упокојио се у Господу 15. новембра 2009. године у 96. години.

Сахрањен је у порти манастира Раковица.

Преузето из књиге:

Из живојојиса њатријарха српској Павла, ПОРУКЕ И ПОУКЕ,

Издавач: *Архиепископија београдско-карловачка СПЦ*, Београд 2009.

СВЕДОЧИМ, САМО

Разни људи добрих намера обраћају ми се са питањима, бригама, па и негодовањима, зашто се Српска Православна Црква, по њима, више бави својим унутрашњим односима него народом, за који је Богу одговорна. Свети Архијерејски Сабор, једини је, који пуноважно одлучује када ће се, и како, наша Црква обратити јавности, домаћој и иностраној, а Српска Црква се клони да то чини на уобичајен начин, дневним поводима и питањима. По себи се разуме, да то не може спречити, а и не треба, да поједини високи представници Цркве износе своја мишљења у јавности, наравно у своје име. Ако то сада ја чиним, за мене важи исто што и за друге, без обзира на дужност коју вршим.

(...) Предложено ми је да, као сведок и савременик, кажем нешто из личног искуства о времену које је наступило и траје, ево већ пола века. Иако невољно, а и ненавикао, покушавам да удовољим молби која ми је упућена (...)

Захваљујући дипломи тадашњег Теолошког факултета, успео сам да се, по доласку усташке власти у моју Славонију, вратим у разрушени Београд. Најпре сам, да бих се издржавао, радио на грађевинама, али такве физичке напоре нисам могао издржати и разболео сам се. Препоручен од својих наставника, уточиште сам налазио у више манастира по Србији (Вујан код Горњег Милановца, Света Тројица код Овчар бање, Благовештење у Овчарско-Кабларској клисури, најзад и Рача, под Таром). Отац Јулијан повео ме је најпре у манастир Вујан, где сам се, поштеђен тешких послушања, највише посветио читању, јер је мој заштитник имао много књига, зналачки одабраних. Лета 1945. отац Јулијан ме затим одвео у манастир Благовештење, где је био премештен. Онда сам коначно донео одлуку да, оболео на плућима, иако то код мене није била „отворена туберкулоза“, не могу бити свештеник и посветити живот том узвишеном позиву коме сам се од најраније младости заветовао. Свестан, дакле, да тај позив није за мене и да, од малена без родитеља, не могу имати своју породицу, замонашио сам се, уочи Благовести, 1946.

Завршетак рата није донео крај искушењима ни народу ни Цркви. Са одласком окупатора није се повукло и оно „зло домаће“, већ је наставило

да завађа и застрашује људе на разне начине, под видом борбе против народних непријатеља. Лењин је, кажу, после преживљеног атентата на њега, наставио да одређене дане, прима људе који су долазили да га виде. Једном се у реду посетилаца код вође Совјета нашао и свештеник из места из којег је Владимир Уљанов потицао. Лењин га препозна и подвикну му: „Шта ти тражиш од мене? Да молиш за Цркву, је ли?! Са Црквом је свршено!” Препаднути свештеник се поклони и рече: „Дошао сам да се захвалим што сте руску Цркву ослободили од ропства.” Још незалечен, Лењин се занесе и чувари притрчаше да га придрже. У том метежу захвални црковник се изгуби, а Лењин, кад је дошао свести, нареди да се тај и тај свештеник нађе у Москва и одмах стреља.

Не бих могао да сада, накнадно, говорим јесам ли ја, на нова страдања народа, под новом владавином која се одмах чврсто успоставила, гледао као на какву Божју казну што је народ окретао леђа Цркви, још у међуратном времену. На то је са горчином указивао Владика Николај, у својим записима из Дахауа. Нисам тада размишљао ни о оној, не само упропашћеној већ и искривљеној поштапалици да је „свака власт од Бога”. Док сам био у Рачи, ми у манастиру нисмо живели издвојено од народа, тако да смо сазнавали шта се догађа око нас и у каквом смо времену. Своје тескобе и слутње ми монаси упрезали смо у дневне послове које нисмо увек стизали да посвршавамо до вечери. Некад бисмо узимали само по комад хлеба и читав дан радили у пољу, надгледали манастирску стоку, довлачили дрва из шуме. Једно време радио сам и у манастирској воденици. Једва смо чекали вече не само ради одмора, већ да се у молитви саберемо. Нема већег блаженства, него кад уморан човек некако самог себе умањи, док се моли. Тада се сав сведе само на сушти чин молитве; да се избавимо као народ и људи. Треба служити Богу, мислили смо, ма ко да је дошао, и то је за нас био најдубљи смисао монашког живота. А у часовима искушења, кад не бих имао одговора ни самом себи зашто нас, после велике несреће од туђинских окупација, сада сустиже неко непојмно уклетство од нас самих, помишљао сам на речи разљућеног Господа који прети Јеврејима да ће им за казну послати Цара Вавилонског Навуходносора. Али све време отада, не престајем да мислим на оно што сам доживео и за читав живот, понео из манастира Свете Тројице код Овчар бање.

У Св. Тројицу довео ме је мој школски друг, јеромонах Јелисеј Поповић, негде с пролећа 1942. Манастир је добро водио своју економију, тако да су могли да ме прихране, а давали би ми лакше послове. У конаку је био још један туберкулозни болесник, младић, који је дошао са оцем, избеглицом

из источне Босне. Не сећам се како су оданде доспели до манастира, али се отац нама чинио дед, па смо га сви звали Чичом. Умео је да поправља кровове, замењује дотрајале греде, а нарочито да прави делове за кола, тако да је стално бивао позиван на рад по околним селима. Сву зараду остављао је манастиру који му је примио сина. Доносио је са посла и све најбоље од хране, што би му давали из кућа у којима је радио. Младић је, међутим, копнио, а отац све чинио да га спасе. Чичи, Босанцу (заборавио сам му име), усташе су заклале све четворо затечених у кући, када су је опколили: мајку, жену, ћерку и млађег сина. После сваког вечерња, дуго би он сам стајао крај четири упаљене свеће, а нама је остављао велику, на пулту десне певнице, да је запалимо за здравље. Кад је младић већ сасвим занемогао, Чича је престао да одлази у села и није се одвајао од сина. После две ноћи у грозници, младић је издахнуо.

Човеку, коме је све побијено, Бог је узео и сина, једино што је имао. Мучио сам се и још увек се мучим, да разумем вољу Божју. Осећао сам се готово кривим што Господ није узео мене, него то беспомоћно створење које му је, мора бити било милије. Отац, скамењен, само се прекрстио, а када су игуман и још двојица старијих монаха, пришли упокојеном, Чича се измакао из собице и упутио цркви. Отац, као да је боље од мене разумео Божју вољу. Са неком посебном побожношћу учествовао је у свему око сахране и после ње. Чича је сам начинио сандук и сам ископао раку. Остао је у манастиру и по читав дан радио на пословима, које је сам налазио. Са страхопоштовањем, гледао сам у том човеку један старозаветни лик, као живу истину о човеку, све живљу што је непојамнија. Смрт је крај мукама, а страдање опустелог човека највеће је искушење. Дечак се упокојио у Господу, а отац, посматрао сам га, са смиреношћу мученика жалост за сином испуљивао је трпљењем. Што је оно теже, утеха као да постаје већа.

Настало је време у коме као да се нешто неприродно, усиљено ради и неком расцепу води, не само међу људима него и у самом себи. Тешко ми је било ту нову суданију схватити као Божју вољу или се, можда, нисам мирио са тим. Чинило ми се да живимо у великим искушењима којима ваља одолети духовном снагом. Ничег другог није било, нити је тада могло бити, да би нешто изменило у поретку који је надзирао читав јавни, а у много чему и лични живот људи. Под Таром и низ Дрину народ је у тим првим послератним годинама остао веран Цркви; у манастир је свет долазио не само о празницима и не само старији него, у много већем броју, млађи људи. Тако је било све док се није почело са подизањем фабрика, а млађима постало примамљиво да се домогну града и оставе село. Мислим да тиме почиње

крупан преокрет у животу, обичајима, па и духовним вредностима нашег сеоског народа.

* * *

Својим доласком на Косово, за Епископа рашко-призренског (1957), видео сам и другу страну искушења српског народа. Пошто је од Старе Србије начињена аутономна област Косова и Метохије, Срби су одједном у својој земљи постали мањина, као у турско доба. Већ у својим првим епископским извештајима, указивао сам да, иако су Срби на власти, Косово у ствари држе Шиптари. За време Другог светског рата њихов народ, највећим делом, дочекује талијанску окупацију као своје ослобођење, јер се по први пут Шиптари из Албаније уједињују са онима на Косову, у Метохији, западној Македонији. Створена је Велика Шипнија, али без обзира што је она трајала колико и окупација, као талијански протекторат, она је масама, опчињеним од њихових вођа, остала као једном већ задобијени национални циљ, који треба сачувати. Уверени да ће се привремено измењене прилике променити, они су само чекали, а умногоме и дочекали, да се изгубљено врати. Добијао сам упозорења да пазим на своје редовне извештаје Светом Синоду, јер они долазе и до руку световне власти, али је било све јасније, да је Косову и Метохији негде, на неком месту, пресуђено да више не буду српски. Тако се понашао обичан свет, на разне начине, сем старијих који су, осуђивали насиља и лакомости да се дође до комшијске куће или земље. Међу тим светом било је људи који су знали за своје српско порекло и осећали да се спрема нешто што добру не води.

Познато је да је у Дечане, испод ћивота Светога Стевана Дечанског, зарад својих невоља долазило много Шиптара, понекад чак и у већем броју него Срба. Десио сам се једном у порти манастира и чуо разговор, када је из цркве излазио Шиптар са мајком, женом и болесним дететом. Један младић, досељеник из Црне Горе, који се ту затекао, упита несрећног оца: „Шта ти овде тражиш од нашег свеца?” – „Ја нисам дошао ни вашем ни нашем свецу” – одговори Шиптар – „већ свецу Божјем. А кад је Божји, онда је он и ваш и наш. Јер, да светац мисли оно што мислимо ја и ти, не би му долазили ни ја, али ни ти.” Црногорац ућута, а Шиптар ми приђе да тражи благослов за дете.

На Косову се све чинило да народи живе затворено, свако у себе. Највише смо ми обмањивали сами себе. Омраза као да је била једина права истина о Косову коју сам, нажалост, увидео. Вековима васпитаван да живи племенским начином живота, у послушности и преданости онима ко-

ји их воде, шиптарски народ је упућиван да му непријатељи буду сви они који говоре, верују и живе другачије. Као да је утицајнија на њихово великошиптарско самоуверење била идеологија, блиска владајућој Албанији, него исламска вероисповест, ма колико се њихови верски вођи приклањали захтеву за Косово-републику. Све ово говорим о времену пре него што ће доћи до отворених сукоба 1981. изазваних побуном, не зато што су обесправљени, већ што им сви захтеви нису били испуњени. Они аутономију нису изборили, него су је добили, иако је Велика Шипнија изгубила рат. Њима је наруку ишла политика федеративне Југославије и тога су били свесни они који су припремали немире и незадовољства косовско-метохијских Шиптара. Она из 1981. била је, колико знам, прва побуна, до које је дошло, зато што се преко хлеба аутономије тражила погача републике за себе.

По себи се разуме да за такво стање на Косову, кривицу не носе само Шиптари. Њих су подржавали и подбадали не само из република бивше заједничке државе, Југославије, већ и из страног света. Али, мене се највише дотиче саучесништво политичких људи нашег народа.

Не знам како се понашала нова власт, када је угушивана балистичка побуна на Косову, која је, при самом крају рата, уз помоћ Немаца, хтела да одржи Велику Шипнију. Судићи по томе, како је домаћа власт поступала у ширим деловима Србије према својим противницима, није могло бити добро. Више пута сам наилазио на податак да је, само по ослобођењу Београда, октобра 1944. више хиљада људи побијено, а да нису ни суђени. Ништа боље није било ни по појединим окрузима Шумадије или западне Србије, да би се она очистила од наводних издајника, разне врсте. Да не говорим о насиљима, под којима се вршио злогласни откуп жита и стоке сељака. а људи терани на присилан рад. Кад је тако било у оној Србији, у којој сам живео десетак првих, послератних година, може се замислити како је прошао шиптарски народ, после масовне побуне „балиста”, и како је она угушена. Познат је отпор насилном мобилисању Шиптара и слању на Сремски фронт, али је познато да су за Сремски фронт мобилисани бивали и непунлетни српски младићи, без једног јединог дана војне обуке. Често су из школских клупа слати на фронт. Верујем да је суровости и безакоња било и у тако много спомињаној акцији одузимања оружја шиптарском становништву на Косову. Свака власт је бездушна кад спроводи такве мере јер страдају и многи невини. При томе су страдали и Срби, јер се „по кључу” радило, да би се задовољила „објективност”, па се оружје купило и од њих, иако га они, под Шипнијом, нису ни могли имати. За једног свештеника у Призрену, ухапшеног после 1945. на неколико куцаних страница написана је била оптужница

против њега и његовог рада. Када му је била прочитана, он је само зачуђено одговорио да у време недела, која му се стављају на терет, уопште није био у Призрену, него интерниран у Албанију. Пуштен је, али одмах ухватише другог свештеника да би му, на основу од речи до речи исте оптужнице, судили и наравно осудили га. Таквих поступака, руку на срце, морало је бити и према Шиптарима. Не могу да оправдавам било чије насиље, поготову што га је вршила власт војна или полицијска, која никако није била само српска, али су се казнене мере приписивале само Србима. Уместо на отпор и одбојност према окрутној власти, Шиптари Косова и Метохије подстрекивани су на мржњу према Србима.

Стално је истицано братство и јединство, а у пракси је изазвано подорење међу народима који живе у заједничкој држави. Као тамошњег епископа мене је стално бринуо допринос српске стране у стварању међунационалних раздора, посебно на Косову и Метохији. Подсетио бих, на пример да спомен-храм у Ђаковици (1950) нису срушили Шиптари, већ политички активисти међу Србима, сакупљајући потписе грађана чак и међу свештеницима. Грачаница није дирана за време италијанске окупације, али је тај манастир, једна од највећих светиња не само Косова, једно време био и истражни затвор нове власти, после Другог светског рата. Хапшенике су држали чак и у припрати хладне цркве, а не верујем да би се ико други усудио да тако скрнави, као сироти Србин, разметљив у улози иследника. Идеологија која је владала земљама источне Европе, па и нашом, била је идеологија мржње, између осталог. Говорило се: кад није успела да потстицањем класне мржње изазове светску револуцију, прибегла је изазивању међунационалних мржњи, и одиста је у томе највише успела на овим нашим просторима. Вековном наслеђу сукоба и насиља на Косову и Метохији идеологија федеративне Југославије додала је нове раздоре, на несрећу и шиптарског и српског народа.

Морамо истинама погледати право у очи. Шиптарске вође искористиле су прилике у комунистичкој Југославији да своје непријатељство према Србима огласе као угроженост од њих, а припреме за вршен чин оцепљења, да преставе као нужност насилне заштите од „насиља”. То је за мене једно од суштинских питања Косова.

На сва хапшења, нарочито младог света после демонстрација 1981. и касније, гледао сам као на разлог више да се зло увећа. У затворима су лежали заведени људи, а политичари или професори, који су их подјаривали да траже Косово-републику, поштеђивани су. Оштре, одока изрицане пресуде,

деловале су разорно, и никаквог смирења нису донеле, сем што су бунтови и борбе за националне циљеве Шиптара прелазили у тајна завереничка окупљања.

Људска права најтеже су била кршена у време шиптарске владавине Косовом. Лична карта коју и сада имам (јер сам још увек косовски пензионер), издата ми је 1979. у Призрену. На њој је све исписао прво на шиптарском, па на српском. Чак и на корицама легитимације, стоји најпре шиптарски назив за личну карту, крупним словима, а испод тога на српском. Тако у време СФР Југославије, за којом се уздисања сматрају напредним, најзваничнији лични подаци о епископу једне од најстаријих српских епархија, издати су најпре на туђем језику. Ето малог примера каква су била, и остала, људска права на шиптарски начин.

Косово је данас постало међународно питање због, како се стално потеже, „кршења људских права над Шиптарима на Косову“, а није успело да се постави, тада, ни као међујугословенско, када су страдали Срби на Косову за читаво време моје дугогодишње владичанске службе онде. Црква је против непоштовања људских права свуда у свету, а поготову код нас, али ваљало би се запитати и о кршењу људских дужности. Једно је отпор према власти, која људска права закида самим Србима у Србији – од дечије заштите, здравственог осигурања, пензија, старања о голом животу безпризорних и безпомоћних, до личне безбедности, запошљавања, организованих постављења на одговорне дужности идеолошки погодних, а не стручно способних и морално угледних људи. Друго је, међутим, кад Србију не као режим, већ као државу, такву каква нам је данас, не признаје велика већина Шиптара, иако су они још увек држављани те постојеће земље. Властима је, међутим, дужност да им не буде тешко на послу, који обављају и да на изазове грађанског бојкота, поступају крајње обазриво. Већа је штета и најмања бруталност од уздржавања у примени силе.

Македонски Шиптари су у истом положају, можда и у већој демографској предности, у односу на целину тамошње републике, али они Македонију признају за своју државу. Исто то чине и Мађари у северној Бачкој. Али су једино Шиптари Косова и Метохије, узели право да буду изузетак, да своје захтеве поставе као међународно питање и да у све већој мери растроје Србију.

Преостали Срби на Косову делују разбијено, живе у неизвесности и незнању. Тешко им је да разумеју своје стање, као да живе у туђој земљи. Подиже се нова црква у Приштини, на пример, иако се само неколико километара од града налази величанствена Грачаница, углавном празна, сем о празницима. Предвиђа се, при том, да је тако рећи преко пута манастира, у

истоименом селу Грачаници, једна кућа продата и постала шиптарска. Разумем побуде да се поново подигну Свети Арханђели на рушевинама задужбине цара Душана, али се питам каква би то била обнова без истог камена и мермера, од којих је царски манастир грађен. Обновити га у правом смислу, значило би разрушити Синан-пашину цамију у Призрену, а то сами призренски Срби, староседеоци, нису дозволили 1912. године, када је српска војска ослободила Призрен од петовековног турског ропства. Све ово говорим зато што сматрам потребним да се свестрано сагледа стање на Косову. Праведно решење за оба народа која живе на њему, мора се тражити стрпљиво, без уцена и претњи било које стране, али и без краткорочних нагодби. Косовско питање је у тој мери судбоносно да не може бити само политичко. Сви одговорни за Косово и Метохију морају бити питани, а не пред свршен чин доведени. Српска Црква близу осамсто година, историјски и људски одговорнија за Стару Србију од садашње државе, најмање се пита за ту постојбину светиња које су нам заветоване.

Рекао бих нешто и о проблему који се најчешће потеже, под видом људских права. Велики је грех спречавати зачеће и извршити чедоморство, о томе упозорава људе не само наша хришћанска Црква. Али није много мањи грех служити се расплођавањем као средством одређене идеологије, да би се популацијом вршила освајања или присвајања одређених географских и историјских простора. Вештачко подстицање наталитета губи сваки смисао човечног одржавања људске врсте. Колико деце у свету умире од глади, голотиње, или без крова над главом, зато што се онима који их рађају не пружају најнеопходнији услови за новорођенчад, тако да деца постају живи костури од малих ногу. Има разних врста насиља. Програмирано размножавање све више постаје ново средство таквог насиља. Кад шиптарски вођи, у последње време понављају „чије овце, његова и планина”, они само показују да је номадски пут мајоризације на Косову једина основа њихових разлога и права на другу албанску државу у нашем суседству.

На другој страни проблема Косова стоје наше светиње. Њих не узима у обзир ни садашња државна власт у Србији, заокупљена уставним положајем републике, административним, привредним и другим питањима у којима друга страна има не само предност већине становништва, већ водеће улоге у привреди читаве покрајине. Кад су 1913. велике силе вршиле разграничења, између тадашњих краљевина Србије и Црне Горе, с једне стране, и управо успостављене државе Албаније, уз све притиске аустро-угарске стране да и Дечани буду у саставу Албаније, Јован Цвијић, наш главни експерт на конференцији у Лондону, показао је преговарачима снимке царске

лавре, са читавом научном документацијом, тада чувеног француског византолога Габријела Мијеа, и Високи Дечани остали су Србији, односно Црној Гори. Иако, у свему, иначе, антисрпска, и Аустро-Угарска је прихватила да Дечани имају предност над демографијом.

Садашња власт у Србији очито не зна за тај врло важан међународни пример. А како би и знала, када ни на Видовдан 1989. председник Србије није, само неколико километара, пошао од Газиместана да види Грачаницу, „најлепши пример црквене архитектуре у Европи XIV века“, како је написао и други светски византолог, Енглеz Стив Рансиман. А у Грачаници су се тада налазиле и мошти Св. кнеза Лазара, који није био само црквени светитељ, већ и владар, врховни командант читаве српске војске коју је повео, да би зауставио османлијску најезду, и који је у борби погинуо. Таквом Кнезу, припадале су и највише државне почести, али председник Србије, како је слетео, да би само одржао свој говор „у срцу Србије“, одмах се, истим хеликоптером, удаљио од ње, као и од милиона окупљених људи. Питам се: како ће о судбини Косова преговарати и пресуђивати људи који не знају шта заправо српски народ има на Косову, и да ли им је најпреча обавеза сачувати управо оно до чега и, није много стало, на сву нашу несрећу.

Тзв. „интернационализовање Косова“ постаје не само српско, шиптарско или балканско питање, већ и знатно шире; оно отвара многе друге и дубље проблеме од геополитичких. Верујем да је те околности морала узети у обзир и чувена међународна издавачка кућа „Јака Бук“, са седиштем у Милану, која је у неким својим издањима, о нашој земљи, споменицима Косова и Метохије давала веома истакнуто место. Читав један број, свог часописа, важног за откривање појединих светских култура, милански издавач је посветио Србији, а на више страних језика објавио и значајно дело Симе Ђирковића, *Срби у Средњем веку*. Ових дана, директор куће, г. Санте Бењоли, са зналачким осећањем за праву тему, у право време, заједно са својим сарадником, г. Александром Стефановићем, обавестио ме је о својој одлуци да објави посебну књигу о црквеним споменицима на Косову. Било би то репрезентативно уметничко издање, на четири страна језика. Таквом књигом о Косову кућа „Јака Бук“ учиниће више, него ико други за право разумевање питања које задире и у саме основе европске цивилизације, као и самог Косова, које је вековни део њене уметничке и духовне целине.

Књига о Косову, на главним светским језицима, морала је увелико до сада бити објављена већ и из државних разлога, о државном трошку. Монографија *Задужбине Косова*, штампана још пре десетак година, обавила је главни посао и само га је сажето требало прилагодити за инострано издање.

Средстава за то, међутим није било, као што их нема ни сада, али ће Црква настојати да, са своје стране, ипак нешто допринесе што скоријем објављивању миланског издања. Оно захтева знатна материјална улагања, а Црква би могла учествовати у разним пословима око нових снимања споменика, прикупљања и превода текстова, као и у многим другим техничким услугама. Али Црква се неће држави Србији обраћати ни за какву помоћ, нити примити прилоге од моћних банака које су умножиле своја пословања са страним земљама, и стекле непојмна богатства у земљи, највеће беде српског народа, посебно овог издегличког, још увек незбринутог. А великих богатстава, поготову нагло сгечених, ваља се чувати. Тако смо морали одбити и понуду пребогатих добротвора да они сами, о свом трошку, заврше читав Светосавски храм. Тај храм је почео да се гради, па нека се и заврши, када дођу боља времена, свенародним прилозима.

Српски народ на Косову има знатно веће, скупље благо од сваке имовине по планинама и равницама. Само иза проклетија незнања шта благо наших светиња значи, налазе се кључи, за разумна решења море, која трује оба народа, а прети и свима суседима. Јер, Косово није земља само преосталих Срба на њему, нити је само Србија, али Косово данас није ни само српско! Погледати таквој истини у очи, није лако, као што ништа лакше није имати храбрости и да свесно жртвујемо све, сем онога без чега не можемо и не смемо, да би смо опстали као хришћански народ. Ако се обе стране поштено суоче и почну говорити као људи, добра воља неће бити схваћена као слабост, већ као једини прави пут, да се изађе из пакла за недужни народ, и њихов и наш. У сваком случају, боље би нас разумео свет, који нам још увек окреће леђа, свакако и нашом кривицом, али и њиховим незнањем кобним за политику свемоћи.

* * *

Са своје стране, будимо оно што у својој основи и јесмо: Народ Јевросиме мајке, чојства и јунаштва, „јетрвице Адамског колена” – народ севапа, правичности, истинољубља, а не народ ината, љутих кавгаџија и хајдучија. Борбен али никад ратоборан, да брани своје, а не да осваја и освете чини. Мало који народ у свом језику има реч *задужбина*, која значи и рад, живот, заветовање, а не само прилог за душу. Светиње су наше, светлост у којој видимо Васкрслог Спаситеља свог, али и Син Божји гледа нас. Многи данас хоће да буду Европа и добро је што то хоће. Као светосавски народ, ми смо у Европи већ вековима и то у оној узвишене духовности, која је од Истока

ишла ка Западу. Ми смо у њој не само са сазвежђима својих светиња, већ и са једним од првих европских законика, Душановим, као и са читавим нашим умотвором, од најстаријих до најновијих времена. У њему је и законик народне мудрости, језика, свег нашег историјског и духовног постојања. Држало нас је то кроз дуговековно живљење на својим земљама и својим огњиштима, данас разореним управо онде, где је било највише људске снаге и честитости.

Владика Петар II, изабран да наследи свог стрица, Светог Петра Цетињског, и у својој седамнаестој години постане господар Црне Горе и Брда, у првом свом службеном писму готово заплашено признаје, да га је то бремене нашло „невична и неспремна”. Кад је избор за Српског Патријарха (1990) пао на мене, у својој седамдесет и шестој години, осећао сам се слично. Прибрао сам се кад сам схватио да примити највиши чин значи предњачиги у служби и старању, а не у старешинству. Сматрао сам да права која би могао имати Председник Светог Архијерејског Сабора и Синода не треба да користи него да, колико може, утиче на одлуке наших црквених тела или на поступке представника Цркве. Да ли мој начин рада одговара потребама Цркве данас, и да ли се зато јављају неке самовоље, чак и самовлашћа у Цркви, како ме понекад прекоревају – није моје да говорим. Свестан сам, међутим, да Саборност Цркве, није исто што и световна демократија. Све сам уверенији, да се о појединим важним предлозима не може одлучивати простим, већинским гласањем него, кад постоје разлике, а уз већину није и патријарх, онда да се одлука не доноси, већ да се новим предлозима долази до договора о заједничком решењу, али световни обичаји продиру и у Цркву, а ја спадам у оне који немају ни воље ни снаге да се боре за свој ауторитет. У Православној Цркви нико не треба да буде ауторитаран, већ само еванђеоским и канонским приступом приволети другог на опште добро Цркве.

* * *

Често ми замерају што допуштам да будем злоупотребљаван, како кажу, али ја радије мислим на народно искуство: „Ко се врабаца боји, тај просо не сије”. Морам рећи да сву пажњу поклањам мишљењима сабраће архијереја, јер је њихово и право и дужност, да буду отворени. Свако од њих има неку своју муку, своју одговорност, и то се увек мора уважавати. Сматрају ме, верујем, за неодлучног. Само, ја ту слабост видим и као обавезу да схватим сваку од страна које различито виде тако замршене појаве и догађаје у нашем времену. Кад треба да се донесе каква крупна одлука, приклањам се

углавном оној, која и мени пада најтеже. Али незахвалне дужности су ваљда и једине праве дужности, којих се ваља прихватити. У чији други суд да се уздам, ако не у суд Онога коме се стално молим, да ме научи како је најбоље да чиним за добро Цркве и народа.

Долазе до мене и негодовања, са разних страна, што примам или на разговоре одлазим људима од којих многи зазиру. Сем службених обавеза да примам – а и они ми, признајем, тешко падају – највише зазирем од оних незваничних посета које се најављују као „само у четири ока“ и просто ми, уз одређена посредовања бивају и изнуђене, а испостави се да им је стало само до новинске вести о пријему у Патријаршији. Многе вође политичких странака опозиције долазили код мене, неки су ме звали и да их посетим у затворским болницама. Протестују потом што примам њихове противнике. А нико не говори шта је коме речено у тим сусретима; најважније им је да су били у Патријаршији. Бити изван политике, за мене значи не правити разлике међу странкама. Црква не одбија ни оне који мисле да су неверници, поготову када они траже начина да дођу у Патријаршију, свеједно из каквих намера. Уосталом ја сам свештено лице, а света тајна свештенства не прави одбир, кога ћете примити и слушати, ако га нека мука води до вас. А и грешници су углавном веома несрећни људи, нарочито када су препуни себе. Уосталом, све то спада у незахвална посла о којима сам говорио. Само је Спаситељ могао бити тај који је јурио трговце из храма.

Мање се, међутим, зна да сам, током прошле и предпрошле године, у више наврата позивао на саветовања угледне личности међу научницима, књижевницима и другим културним посленицима. Били су то људи ван политичких странака различитих схватања и искустава, који су своја мишљења износили отворено, понекад, рекао бих, као да се исповедају. Иако ван јавности, како би и требало да буде, кад се озбиљне ствари разматрају, то нису били никакви тајни разговори, већ у свему само саветовања, у атмосфери поверења и међусобног уважавања. Људи би се у тим сусретима отвараоли и понекад исказивали таква упозорења да их је тешко било слушати, а показало се да су се нека од њих, касније, нажалост и обистинила. Разговорима би присуствовали и понеки од архијереја, који би се затекао у Патријаршији, тако да је повремено долазило и до дијалога. Са највећом пажњом пратио сам размишљања умних, разложних људи који савесно знају шта говоре и чија би критичка мишљења знала бити некад и оштра, из осећања одговорности и најчистијих побуда. Требало је да састајања буду редовнија, да се састав позваних прошири, а главним питањима око Босне, Херцеговине, Крајине, Косова, Македоније, посвети по читаво једно вече. Међутим,

дошло је до застоја и, после више месеци, када се назирало погоршање стања, које се окренуло против нас, осетио сам потребу да ми из Цркве чујемо умне људе, људе добре воље и позвао сам на саветовање десетак таквих, који раније нису долазили. И они су са највећом пажњом износили своја одмерена или отворена упозорења. Био сам, морам рећи, дирнут што имамо тако разборите, достојанствено забринуте савременике, а њихов број мора да је много већи, јер праве, честите личности обично су повучени људи. Велика је штета и несрећа што тамо, где се одлучује о судбини свеколиког нашег народа, није долазило до сличних, само још ширих, окупљања на којима би се од саветовања прешло на праве договоре, како да се избавимо из најгорег које нам се спремамо и можда спрема.

Остао сам, зато, захвалан свим учесницима на разумевању намера Патријаршије. Није то био покушај да се на мала врата отвара питање поновног успостављања Црквено-народних Сабора, већ тражење начина да се, у ово пресудно време, саслушају мишљења и савети људи најбољих намера. А таквих људи нема само у научним и јавним установама; има их у свакој служби, на сваком радном месту, где се способностима и честитошћу стиче и већи углед од каквог звања или положаја у друштву.

Престанком оружаних сукоба још није крај рата. Прави мир почиње тек са престајањем мржње, кад и они који себе сматрају победницима, и они који се осећају побеђенима увиде, да су на губитку сви, свеједно ко мање ко више. Јер, поражен је човек било на којој страни да се налазио. Тај пораз нека нас води покајању пред Богом, а не погружености и отуђењу, што нисмо заслужили Његову милост. На свакој од сукобљених страна претешких ће жртава бити од последица рата. Дуго ће још бити непрежаљених, незалечених, незбринутих, понижаваних у неизвесностима за своје животне судбине, а пустош ће остати и у њиховим и нашим душама. Многе ће генерације носити ожиљке страхота кроз које смо прошли и зато свако од нас мора бити одговоран и обавезан за бригу о деци и младима, али и о немоћнима, којима одлазак са овога света треба ублажити пажњом и помоћи. Иако мирнодопско, ово стање у нашој земљи још увек је ванредно и тако мора остати у свакодневной борби, да живимо што достојније људи и што подобнији Богу.

Ратна искушења нису мимоишла ни нашу Цркву чије је снаге подрило полувековно безбожништво које је владало људима и мотрило на свако крштење и венчање у цркви, на сваку славску свећу у дому, на сваки крст над гробом. Много и много напора треба да се Црква и духовно и материјално опорави. Ратна страдања захтевала су ванредне мере и снаге да Црква притекне у помоћ своме народу и буде са њим када му је најтеже. Служба Богу и

служба народу спојиле су се у једну, и свако је ту службу вршио према свом осећању дужности и одговорности. Једини је Бог који ће судити свачијем делу. Међутим, Цркви мора сада да је најпрече духовно старање за људе, а она то најнепосредније може чинити преко својих свештеника. Многи приговори на њихов рад нажалост нису без основа и Црква, преко својих архијереја, мора им помоћи да верницима буду пример пожртвовања, честитости и породичног живота. Породицу сматрам основом људске заједнице и незаменљивом за духовни развој човека. У породици се чува вера предака, држи се до основних духовних вредности, који нас воде кроз живот. Породица је извор љубави, у њој се учимо дужности, жртвовању, заједничком подношењу невоља, као и подели радости. Породица нам ствара осећање да смо заједно у свему и када одемо из својих кућа, куда нас живот води. Породица је „мала Црква”. Њених светиња и обичаја ко се држи, тај не може залутати у овом отуђеном, испражњеном, посувраћеном свету.

* * *

Управо зато што брине за целокупни живог свога народа, и онај матерјални, који му је данас толико тежак, и онај духовни који угрожава све гласније гажење људских вредности – Српска Црква се, исповедајући веру Спаситеља нашега, не може свести само на поуке и обреде. Она мора наставити, да се отворено суочава са свим околностима, од којих зависи судбина свих људи у овој земљи. Црква је, и до сада, у више наврата подсећала, а у својим прогласима и упозоравала, да је српском народу потребан моралан и друштвени преображај читавог поретка под којим живимо, а не само промене политичких односа и снага у садашњем стању. Са наслеђем полувековне владавине, чија је идеологија физички и духовно затирала све земље у којима се била зацарила – српски народ је и крај садашњег, наметнутог рата дочекао морално располућен. Уместо да се све снаге приберу и да се велике несреће распореде на све грађане, у српским земљама харају подземља и све организованији криминал. Царује корупција, ратни профитери незајажљиво се богате на најцрњој социјалној и здравственој беди становништва, изложеног и биолошком пропадању нараштаја који долазе. Човек је опустошен; стручни, способни људи, у најбољој снази, не виде своју будућност, а поступак са прогнаним народом тако је бездушан, да представља најтежи пораз савести и за свакога од нас. Преовладава опште осећање неизвесности, страха, бесмисла, а они који би морали да носе највеће одговорности за то, своје трајање на власти продужавају на безнађу народа, претвореног

у беспризорне, унижене поданике. Дно, до којег смо дошли, показује колико је важног времена изгубљено у оглушивању о апеле способних за спас Срба и њихових земаља. Искуство показује да се заслужност за отаџбину мери само тиме шта је ко учинио и жртвовао за свој народ. Колико је вредности стицао служењем том народу у свакој дужности на сваком месту у политичкој власти. Држати све само у својим рукама, значи бити осамљен, отуђен од правих људи, са којима би се и праве одговорности могле поделити. Не говорим све ово да бих осуђивао, или на обрачуне подстицао збуњене и унесрећене наше људе. Сматрам се само обавезним, да своју забринутост искажем до краја отворено и, ако смем рећи, очински.

Нико неће избећи одговорност за свој удео у ономе што је све српски народ задесило. Али, никоме неће измаћи ни заслуга ако макар овога пута покаже истинску спремност на самопрегор за опште добро. Рат је завршен и сада је најзад прилика да се на разуман, патриотски начин, одлучно крене ка стварању услова који ће изменити досадашњи неживот обесправљених људи и вратити достојанство упропашћеној земљи. „Нове нужде рађу нове силе”, и зато у свим срединама српског народа, а поготову Србији, матичној његовој земљи, најпрече је сада окупити људе од разума, искуства, способности, а пре свега моралног угледа. Поменуо сам сусрете са таквим савременицима, а њих има далеко више, но што се о њима зна. Све сам зато уверенији да поверење треба указати новим људима, личностима чистих руку и часног држања. Такви људи, највишег осећања одговорности, стрпљиви, спремни да разумеју, способни да разувере предубеђења, могли би да покрену решавање и најтежих питања, која нам тек предстоје на свим странама, споља и изнутра. Све што је урађено, привремено је и принудно скрпљено да би се постигао мир. Биће зато потребни највећи напори да би се изборили бољи услови за опстанак и за будућност народа коме припадамо.

Али, сем, у своје руке, српски народ мора да се узда и у Бога. Молимо се Господу, да уразуми све оне који несрећу носе или сеју међу народима, али да уразуми и нас саме, како би смо се клонили свега што је нељудско и недолично. Као они Свети ратници, на нашим фрескама, будимо најодлучнији поборници добра у овом данашњем свету зла око нас и у нама. Јер, и зло, као свака сила, за времена је. Заслужимо да Бог буде у нама, па ће нам Бог и помоћи да се ослободимо страхова, да се отворимо свему што води напретку и нади.

Пред крај дана, пре него што га завршимо редовним нашим молитвама ми, православни монаси за те молитве духовно се припремамо ћутањем. У њему сабирамо шта смо тог дана учинили, како поступили, шта коме рекли. И ево, сада, при крају ових страница, са напором бележених, али без довољно времена да буду боље повезане и премерене – лакше би ми било, да грешно испадне све што сам лоше помислио или рекао, било о чему и било о коме. До истина, које су једина права светлост у помрачењу људских савести, и свести долази се разним путевима. Нечастиво се гаји у притворном, лагодном обилажењу да му откријемо право лице и на њега укажемо. Нисмо свезнајући и зато бива да се огрешимо. Али ми знамо за свету тајну покајања. Они који не знају за њу, мисле да им је све допуштено, и зато верујемо да би већа кривица била прећутати њихова недела, него у прекоревачу каткад прећи меру.

Завршио бих помислима пред своју вечерашњу молитву.

Да ли сам, у овом ипак подужем казивању, заборавио да споменем нешто важније од реченога?

Да ли сам имао довољно снаге и умења да праву реч кажем о трагедији прогнаног, разапетог народа, о опустошеној земљи која им је била отаџбина а не само домовина? Није ли ово што Црква чини, поред свих настојања, ипак више запомагање него права помоћ? Колико је нас, људи из Цркве, и колико пута, залазило у прихватилишта, домове, болнице, да би свакодневно показивала своје старање о њима? Колико свештеника утиче да скромније буду свадбе, славе, разна освештавања, па и саме сахране и парастоси, у време највеће беде већинског броја становника ове земље? Све то, рекао бих, просто распусно обиље јестива и пића, не усмерава се на помоћ гладнима којих има и међу децом и остарелима! Пасивним, чак пословним односом свештенства према пастви, не одбијемо ли од себе народ који све види, уместо да га окупљамо? Има много племенитих, пожртвованих верника који би помагали паросима и подстицали их да одистински саосећају са невољама, и све што сакупе одвајају за њих. Да могу стићи, Васкрсли Бог ми је сведок, пред црквама, болницама, па и пред луксузним дворанама за банкете и модне раскоши, стајао бих и лично просио за страдалну нашу браћу, сестре и децу. Свако од нас требало би, на један активан начин да посрами све оне бахате лакомости, које живе на толиким јавним местима, а не да се само згражамо и очајавамо што је мрачна, опака бестидност завладала свуда око нас.

Најзад, као у свакој прилици, и у овој бих морао да поновим једно те исто: будимо човечни и према онима које не престају учити да смо им непријатељи; не журимо са загрљајима, али пружајмо руку свакоме ко увиђа да морамо живети као људи, кад нисмо могли као браћа. Негујемо што боље односе са нашим суседима који, и под највећим притисцима, ипак нису заборавили да смо упућени једни на друге. Не призивајмо Божју правду и милост, ако људима свих народа, вера и невоља не пожелимо оно исто што се и за себе молимо.

Ако нас порази и понижења не озлоједе, ако у трпљењу сабирамо снаге да се не поништимо, наша велика патња може нам бити велико чистилиште за препород, без кога нам нема ни подмирења насушиих потреба ни правог духовног живота. Безнађе није само пораз, већ порок обездушеног човека, коме је лакше препустити се немоћи него упорно, истрајно борити се и молити, сваког дана, да се сачува и спасе великомученички народ наш. Ниједна служба њему не може бити само повремена или успутна, већ завештавање да она мора бити непрестана, предана, Богу приступачна.

Преузето из књиге: *Патријарх Павле, СВЕДОЧИМ, САМО*
Издавач: *Универзитетска народна библиотека, Приштина, 1996.*

Паїријарх Павле у основној школи, 1924. година

Патријарх Павле као гимназијалац

Патријарх Павле са школским груповима у Сарајеву

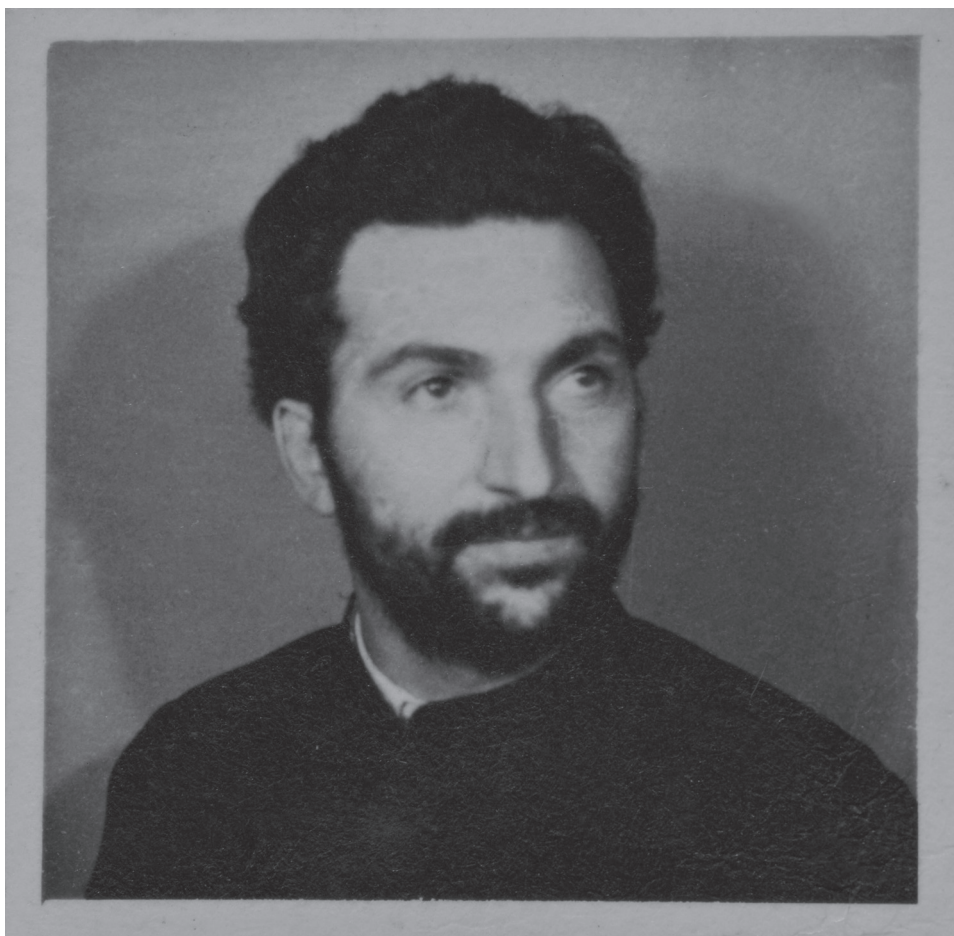

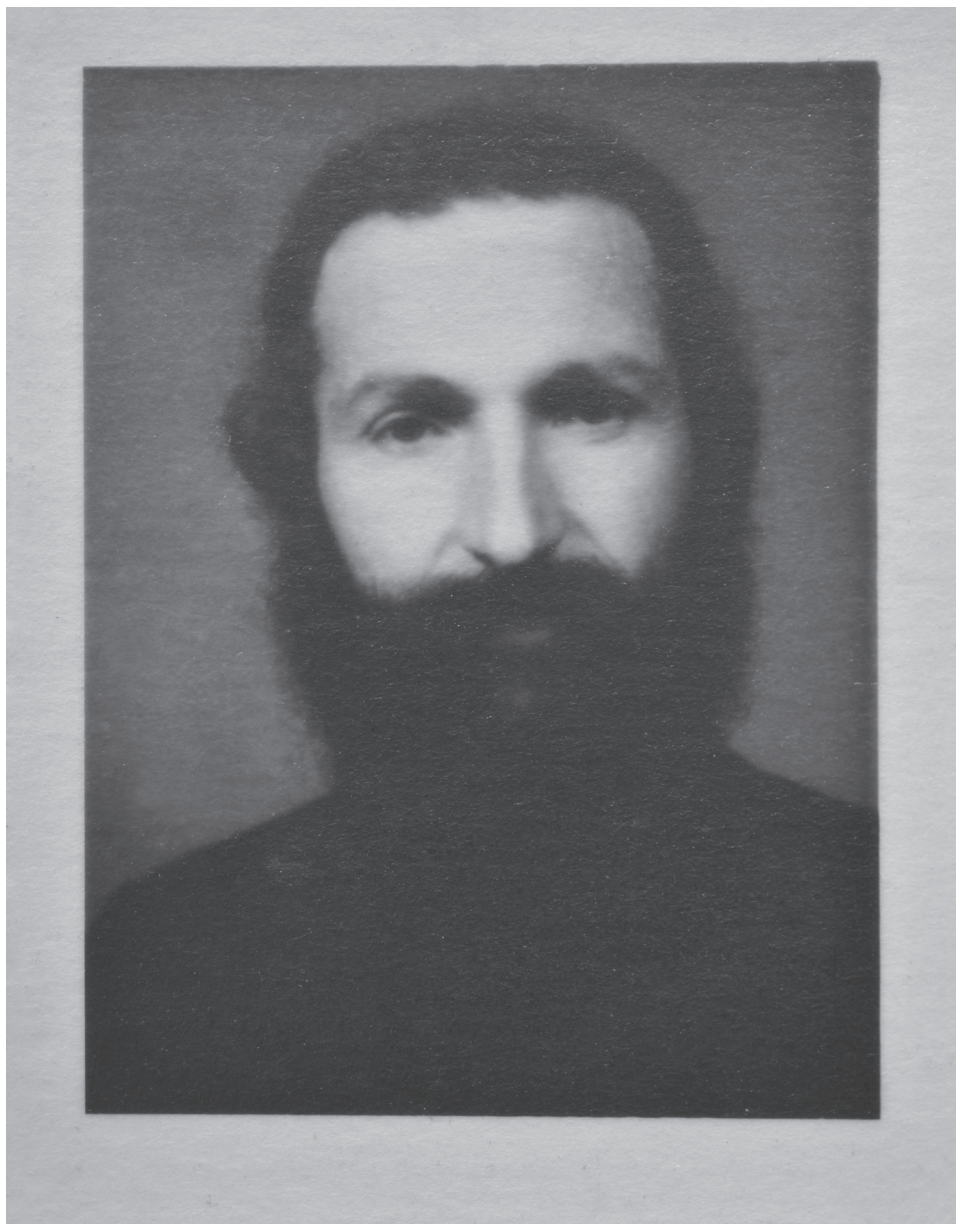
*Слика из индекса
пайријарха Павла*

*Пайријарх Павле као цивил
испјед манастира Раче*

Патријарх Павле као искушеник

Па̄ријарх Павле као монах

Пајријарх Павле као Ејиској рашко-џизренски

Патријарх Павле

Предмети из оставине патријарха Павла

Предмети из оставине патријарха Павла

Одежда ѿаѿријарха Павла

Нека ордења и неке књије из осџавине иаџиријарха Павла

Музеј
Српске Православне Цркве
благодари Министарству културе и информисања
Владе Републике Србије на помоћи
око организовања ове изложбе

Издавач:
МУЗЕЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

За Издавача:
Владимир Радовановић

Тираж: 2000 примерака

Штампа:
Штампарија Издавачке фондације
Архиепископије београдско-карловачке СПЦ
Београд, Краља Петра 5

За Штампарију:
Градмир Станић

Београд, 2014.